

73. Iksz faktor

Amióta Magyarországra is berobbant az *X-Faktor*, már a magyarul beszélők milliói is tudják, mire utal a címadó kifejezés: arra az ismeretlen tényezőre, amely sztárt csinál valakiből. Igaz, ami igaz, sokszor valóban nem tudni, hogy egyesek milyen különleges adottságok jóvoltából viselik a *sztar* titulust... De ebbe most ne menjünk bele, mert ez más tudományokra tartozik: a médiaelméletre és a kulturális antropológiára, súlyosabb esetekben pedig a pszichiátriára. Maradjunk csak a nyelvészet ismeretlen tényezőinél!

Itt van például az *x faktor* első betűje, az <x>. Az olvasókönyvek és a szótárak annyit árulnak el róla, hogy ő az ún. *kiterjesztett magyar ábécé* 41., ill. hátulról a 3. helyén áll (utána még az <y>, a <z> és a <zs> jön). A közlékenyebb forrásművek azt is megjegyzik, hogy ez az írásjegy csak idegen szavakban fordul elő, pl. *export*, *komplex*, *oxigén*. Ennyivel azonban nem lenne szabad elintézni az ügyet: az <x> a többi latin betűhöz képest egy horrorfilmbe illő mutáns lény. A fenti szavak kiejtése [ekszport], [kompleksz] és [okszigén], vagyis az <x>-nek nem egy hang felel meg, hanem kettő: a [ksz]. Ilyen betű nincs több a magyar ábécében.

Ha most az olvasó arra gondol, hogy a [ksz] egy kutyaközönséges kettőshangzó, ezért nincs mit megbámulni rajta, hacsak azt nem, hogy írásban a helytakarékos <x> jelöli, akkor hadd oszlassam el a tévedését. A *kettőshangzó* egy olyan sajátos magánhangzó, amelynek a képzése során elmozdul a nyelv, ezért voltaképpen két, önállóan is létező, de szótagoláskor el nem különülő rész alkotja. A magyar köznyelvben nincs ilyesmi, csak néhány nyelvjárásban van, pl. *jóu* = *jó*. (Más nyelveknek a sztenderd változatába is bekerült, pl. német *nein* 'nem', olasz *fuori* 'kint'.) Ha mindez nem meggyőző, a logikából elcsenhetjük az indirekt bizonyítás módszerét. Tegyük fel, hogy a [ksz] mégis kettőshangzó!

A *galaxis* és az *indexel* szótagolása egyaránt lehet *ga-lak-szis* és *in-dek-szel*, valamint *ga-la-kszis* és *in-de-kszel*. Az előbbi formák az egyszerű [k]+[sz] kapcsolat, míg az utóbbiak a [ksz] kettőshangzó létezése mellett szólnak. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ha anyanyelvű beszélőket kérünk meg a szótagolásra, főképp az utóbbi formát produkálják. Ezt azonban az a szabály okozza, hogy egy szótag elejét egynél több mássalhangzó is alkothatja, de csak akkor, ha azok egy egész szó elején is állhatnak. A *ga-la-kszis* és az *in-de-kszel* azért gyakoribb, mert a [ksz] szókezdő csoport is szokott lenni (pl. *Xavér*, *xilofon*), és az embereknek a nyelvről kialakított (nem tudatos) képébe jobban beleillik, ha valamit egyformán elemezhetnek egy szó mindegyik részén. És persze minél többet ír és olvas valaki, annál inkább azt hiszi, hogy az <x> természetszerűen a [k] és a [sz] mint „szövetségbe forrt szabad köztársaságok” jelképe. Különböznél miért lenne egyjegyű betű? Az indirekt bizonyítás másik kelléke legyen a *-val/-vel!* Ez a toldalék mindig a szótó utolsó hangjához hasonul, kivéve a magánhangzókat (pl. *habbal*, vö. *fűvel*). Ha a *fax* és a *szex* főnévhez hozzáillesztjük a társ- és eszközhatározós ragot, akkor az eredmény a *faxszal* [fakszal] és a *szexszel* [szekszel] lesz, nem a **faxxal* *[fakszkszal] és a **szexxel* *[szekszkszel]. A [ksz] tehát nem kettőshangzó.

De ha nem az, hogyhogy nem éri be a <k>+<sz> kapcsolattal? Hogyan bitorolhatja az egyjegyű <x>-et? A válasz — mint sok más témában is — az ókori görögöknél keresendő. Az ő ábécéjük 14. helyén szerepelt az egyszerre két hangot megjelenítő *kszi* (nagybetűvel <Ξ>, kisbetűvel <ξ>). Hogy e „grafikus olvasztótégelynek” az ötletét a lustaság ihlette-e, talán mert a [sz] gyakran követte a [k] hangot az ógörög szavakban, azt nem lehet tudni. Az viszont tény, hogy a szóban forgó ábécének volt egy olyan változata is, amelyben a [ksz] hangértéket már a *khi* (nagybetűvel <Χ>, kisbetűvel <χ>) hordozta. Ez terjedt el Itáliában az etruszkoknál, majd a rómaiaknál. Így lett latin az iksz, a kisbetű kampóinak kiegyenesítésével, hogy úgy nézzen ki, mint a nagybetű.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a *kszi* nem azért volt különleges kezdettől fogva, mert rajta kívül nem akadt ilyen betű. Az ógörög ábécé 23. tagja, a *pszi* (nagybetűvel <Ψ>, kisbetűvel <ψ>), szintén két hangot fogott össze, a [p]+[sz] kapcsolatot. Ez az írni lelemény

nem került bele a latin ábécébe, a kszi viszont igen. Ebből keletkezett az a felemás helyesírási helyzet, amelyben a *lexikon* és a *mátrix* „többnek mutatja magát”, mint ami, míg a *psziché* és a *rapshódia* — a pszi „jogutód nélküli megszűnése” folytán — megeleégsszenek a <p>+<sz> kapcsolattal. Másrészt az <x> ma sincs egyedül, mert a csehben ott van a [rzs] hangértékű <ř> (pl. *Dvořak*), de az jóval kevésbé jelentős Európa nyelvi kultúrájában.

Az <x> ugyanis nem mindenféle jöttment idegen szavak, hanem az ún. *nemzetközi műveltségyszavak* révén lett a magyar írásbeliség része. Ezek olyan elemek, amelyeket a XVIII. század második fele óta ontanak magukból a tudományok, a technika és a művészetek, és a legtöbb európai nyelvben (szinte) azonos jelentéssel, bár eltérő hangalakkal és írásképpel gyökereznek meg. Ilyen az arab *alkohol*, az olasz *bariton*, a francia *gárda*, a perzsa *kaviár*, a latin *motor* és a német *nikkel*. Efféle szavakban éldegél az <x> is, mégpedig a legkülönbélebb területeken: állattan (*filoxéra*), ásványtan (*ónix*), gyógyszerészet (*xanax*), ipar (*extrudálás*), kémia (*xenon*), logika (*axióma*), mitológia (*főnix*), orvostudomány (*oxitocin*).

Ez a rövid felsorolás is hüen érzékelteti, hogy az <x>-nek „aurája van”. Bármennyire földhözragadt az írásban őt is tartalmazó szó jelentése, magát az írásképet mindig belengi egy leheletnyi előkelőség: *expressz*, *fax*, *klimax*, *plexi*, *szaxofon*, *taxi*, *textil*, *traffipax*, *uniszex*. Ha ezek kiejtés szerint íródának (*ekszpressz*, *faksz*, *klimaksz*, *plekszi* stb.), akkor ugyanúgy híján lennének minden stílushatásnak, mint az eleve <k>+<sz> felépítésű *buksza*, *dakszli*, *fakszni*, *gikszer*, *keksz*, *pikszis*, *steksz* stb.

Több nem fér ebbe a tárcába, ezért most befejezem a *botox*, a *pixel* és a *BUX-index* nevében. Ámen.